

ARI ÜRÜNLERİNDE HELALLİK KRİTERLERİ

Mustafa BORAN*

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Geliş tarihi: 27 Mayıs 2024

Düzeltilme tarihi: 25 Haziran 2024

Kabul tarihi: 27 Haziran 2024

Anahtar Kelimeler:

Fıkıh, Helal, Arı, Bal,
Polen, Arı Sütü, Propolis,
Apilarnil, Arı Zehri

Keywords:

Fiqh, Halal, Bee, Honey, Pollen,
Royal Jelly, Propolis,
Apilarnil, Bee Venom

ÖZET

Bir Müslümanın yediği, içtiği gıdaların helal olması gerekmektedir. İnsanların asırlardan beri tükettiği gıdalardan birisi de en başta bal olan arı ürünleridir. Balda şifa olduğu, ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde haber verilmektedir. Bir üründe naslarda şifa olduğunun bildirilmesi, delalet yoluyla onun helal olduğunu gösterir. Balın helallığının kıyasa aykırı olarak nas sebebiyle, istihsan yoluyla olduğu söylenebilir. Çünkü kıyasa göre eti helal olan hayvanların, sütü ve yumurtası da helaldir. Eti helal olmayan hayvanların ürünleri de helal değildir. Arı, haşarattan olup kendisi helal olmadığı halde ürünü helal hatta şifalı sayılmıştır. Baldan öşür verilmesinin gerekli olması da helallğine delil sayılır. Arıların bal yapması için hazır petek konulduğunda petek için kullanılan malzemelerin de helal ve sağlıklı ürünlerden olması icap etmektedir. Arı ürünlerinden balın yanı sıra polen, arı ekmeği, arı sütü, propolis gibi diğer ürünlerin de helal olduğu ifade edilebilir. Ancak propolis, yakın zamana kadar alkol (etanol) ile muamele edilmesi sebebiyle helallik açısından problemli görülüyordu. Günümüzde ise propolis, hiç alkol kullanılmadan da çözümlenebilmektedir. Bu nedenle tamamen alkolsüz çözülen propolisin kullanılmasında helallik açısından mahzur olmadığı anlaşılmaktadır. Deli bal gibi bazı balların tüketilmesinden zehirlenme kaynaklı olarak baş dönmesi, şuur bulanıklığı ve bilinç kaybı gibi haller meydana gelebilir. Baldan meydana gelen şuur kaybı, helal yoldan meydana gelmiş olup hükümleri, haram yoldan hasıl olan sarhoşluktan farklı görülmüştür. Arı larvalarının kendisinden elde edilen apilarnilin ise normal olarak kullanılmasının caiz olmayacağı ancak zaruret halinde tedavi maksatlı doktorların kararı ile kullanılabilceği söylenebilir. Arı zehri ile tedavinin de aynı durumda olduğu görülmektedir. Arı ürünlerinin özellikle de balın, hileye müsait olduğu ve çokça hile yapıldığı da tahlillerde ortaya çıkmaktadır. Hileli ürünleri alan kimse bunu öğrendiğinde kusur muhayyerliği sebebiyle geriye verme hakkına sahip olur. Hileli ürünün içerisinde haram madde olmadığı ve sağlığa zararı bulunmadığı sürece bu ürünü tüketmek haram sayılmaz. Ancak hileli ürün satan kimse, kazancına haram karıştırmış olur. Ayrıca, karışım halindeki arı ürünlerinde kullanılan maddelerin helal olması, haram ve şüpheli bileşenlerin burada kullanılmaması icap eder. Bu çalışmada, arı ürünleri ve helallik kriterleri hakkında mevcut literatüre dayalı bazı bilgiler verilmiş ve genel manada, konuya ilişkin fihhi değerlendirmelerde bulunulmuştur.

*Sorumlu Yazar: Mustafa BORAN, E-mail: mustafa.boran@comu.edu.tr Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-9168-0731>

HALALNESS CRITERIA FOR THE BEE PRODUCTS

ABSTRACT

Foods and drinks consumed by a Muslim must be halal. One of the foods that people have consumed for centuries is the bee products, primarily honey. It has been stated in the verses and hadiths that honey has healing property. The fact that a product is stated to be healing in the nass indicates that it is halal. It can be said that the halalness of honey is through istihsan due to nass, contrary to analogy. Because according to analogy, the milk and eggs of animals whose meat is halal are halal. Products of animals whose meat is not halal are also not halal. Although bee belongs to vermin and not halal itself, but its product is considered halal and even healing. The fact that it is necessary to pay tithe from honey can also be considered as evidence of its halalness. When a ready to use honeycomb is placed for the bees to make honey, the materials used for the honeycomb must be halal and made from healthy products. It can be stated that bee products such as pollen, bee bread, propolis and royal jelly, as well as honey, are also halal. However, until recently, propolis was considered problematic in terms of its halalness, because it is treated with alcohol. Nowadays, propolis can be dissolved without using alcohol, so it can be understood that there is no problem in using propolis which is completely dissolved without alcohol in terms of its halalness. Consuming honey types such as mad honey may cause dizziness and drunkenness. The drunkenness caused by honey is originated by halal means so its provisions are different from the drunkenness caused by haram ways. It can be said that apilarnil obtained from bee larvae itself is not permissible to use normally, but it can be used for treatment purposes in case of necessity, with the decision of physicians. Treatment with bee venom, called apitherapy, appears to be in the same case. Analyzes can reveal that bee products, especially honey, are prone to fraud, and so many frauds may occur. When the person who purchases fraudulent products, noticed that its fraud, he has the right to return them due to their faults. If the fraudulent product contains no haram substances and is not harmful to health, its consumption cannot be considered haram. However, a person who sells fraudulent products rigs his earnings with haram. The additives used in the bee products must be halal, and haram and questionable additives must not be used. In this study, current literature-based information was given about the bee products, and their halalness criteria based on religious evaluations were made on the subject.

1.Giriş

Arıcılık d nyada yapılan en eski tarım uygulamalarından birisi olarak görülmektedir. Bal arılarının ürünlerinin t ketimi de insanlık tarihi kadar eskidir. Tarih boyunca doğallığından ş phe edilmeden kullanılmış, sağlığı korumak ve tedavi olmak maksadıyla da değerlendirilmiştir.

İnsan sağlığı açısından önemli olan arı ürünleri, başta bal olmak üzere gıda olarak günümüzde çokça kullanılmaktadır. Arı  r nlerinin elde edilişi ve geliştirilmesinde yapılan işlemler ve karışımlar helal kriterler çerçevesinde olmalıdır. Ancak arı ürünlerinin elde edilişinde ve katkılarda hileler yapılabilen hatta etil alkol (etanol) gibi dinen haram olan maddeler

kullanılabilmektedir. Arının kendisinden elde edilen apilarnil gibi bazı ürünler de vardır. Bu sebeple arı ürünlerinin helallik durumunun ele alınması önem arz etmektedir.

Arı, arı ürünleri ve bu ürünlerdeki hileler konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Ancak arı ürünlerinde helallik problemi konusunda müstakil bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu çalışmada arı ürünlerinin helallik durumu ele alınacaktır. Arı ürünlerinden en çok kullanılan balın helal olduğu düşünülebilir. Ancak günümüzde daha önce çoğu olmayan bitki özü, şeker ürünleri vb. karışımlar, hileler, sağlık açısından riskler bulunabilmektedir. Arı ürünlerinden çok değerli gıdalar elde edilebilmektedir.

Arı ürünlerinde en fazla tartişma konusu olan maddelerden birisi, propolisin alkol ile çözümlenmesidir. Diğer bir problem balda çok değişik hilelerin yapılabilmesidir. Arıların bal yapması için konulan hazır peteklerde, parafin vb. sağlıksız maddeler nedeniyle bazı riskler de olmaktadır. Daha çok, tedavi maksatlı kullanılan apılarnil, arının yavrusu olan bizzat larvanın kendisinden elde edilebilmektedir. Yine tedavi için arı zehrinin kullanımı yaygınlaşmaktadır. Bütün bunlar arı ürünlerinin helalliğini etkilemektedir. Son zamanlarda arı ürünlerinden değişik karışımlarla çok farklı mamullerin üretimi ve satışı yapılmaktadır. Arı ürünlerinde olduğu kadar karışım maddelerinin helallik ve sağlık açısından durumu önemlidir.

Bu çalışmada arı ürünlerinin helallik kriterlere ele alınacaktır. Asırlardan beri önemli bir gıda maddesi olarak tüketilen arı ürünlerindeki dini açıdan ortaya çıkan problemler incelenmeye çalışılacaktır. Bu araştırmanın helal gıda sahasında bir boşluğu doldurması hedeflenmektedir. Bu konuda çalışma yapacaklara katkı sağlayacağı düşünölmektedir.

2. Bal Arısı (Apis mellifera L.)

Yeryüzünde yirmi binden fazla arı türü bulunduğu ifade edilmektedir. Bunların hepsi bal yapmamaktadır. Yaban arısı, eşek arısı bal yapmayan arı türlerindedir. Bal arılarının da (Apis mellifera L.) birçok türü vardır. Ülkemizde bulunan Anadolu bal arısı, Trakya bal arısı, Ege bal arısı, Kıbrıs bal arısı, Kafkas bal arısı bu türlerden bazılarıdır. (Anonim, 2024a). Bu çalışmada üzerinde duracağımız bal arısıdır. Bal yapan arıların bütün çeşitlerinin konumuz ile ilgili olduğu söylenebilir.

Çalışkanlık timsali olan, küçücük cüsseli sinek cinsi olan bu varlık kendisinden çokça bahsedilmesine sebep olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de Nahl suresi bal arısının adını taşımaktadır. (Kur'an-ı Kerim'in 16. Suresi bal arısı manasında olan Nahl suresi olup 128 ayetten müteşekkildir. Bu surenin 68 ve 69. Ayetleri bal arısı ve ürünlerinden bahsetmektedir). Burada ele alınacak olan kendisi ve insanlar için şıfalı yiyecek üreten bal arısıdır. Bal arısı bal yapmadaki uzmanlığıyla bilinip bal ürünleri hep sevilegelmiştir.

Arının kendisi, haşerattan olup yenilmesi Hanefi mezhebine göre helal değildir. Çünkü haşarat habaisten sayılmıştır. Selim tabiatlı kimseler çirkin olan şeyleri yemekten tiksindir. Aynı zamanda hayvanların yenilebilmesi için usulüne uygun kesilmesi gerekir. Kanı olmayan arı ve benzeri canlıların ise şer-i şerife uygun boğazlanması mümkün değildir. Balık ve çekirge, haklarında özel nas bulunması sebebiyle kesime gerek kalmadan yenilmeleri helal sayılmıştır (Serahsî, (ts) 11/220; Kâsânî, 1997, 6/181-182). Arı ürünlerinin içerisinde arının bir parçasının bulunması ve bunun, ürün ile beraber kasıt olmadan yenilmiş olmasında fıkhî olarak bir sakınca görölmemektedir. Çünkü bundan kaçınmak çoğu zaman mümkün olmayabilmektedir (Alâaddin, 1984; Boran, 2019). şafii mezhebinde de arı, karınca, sinek gibi haşarat habâisten sayılıp yenilmeleri haram görölmüştür (şirbînî, 1997, 4/407).

Arının kendisi haşarattan olup helal bir canlı olmadığı, bizzat kendisinden yararlanılmadığı için mütekavvim bir mal sayılmamış, alım satımı caiz görölmemiştir. Ancak kovani ile beraber olursa satılması caiz görölmüştür. İmam Muhammed (r.h.) ise arılar topluca

korunmuş olarak bulunursa satılabileceği içtihadında bulunmuştur. Arılar kovan ile veya bal ile beraber olduğunda alım satımı icma ile caiz grlmştr (Haddd, 1978, 1/284).

Hařaratтан sayılan arının kendisinin yenilmesi helal olmadığı halde ondan elde edilen ürünler genelde helal sayılmıştır. Ancak etanol ile muamele edilen propolis, apılarnil gibi bazı ürünlerde helallik açısından problemler vardır. Arı ürünlerini ayrı ayrı ele alıp helallik durumlarını ve problemleri ele almak uygun olacaktır. Öncelikle arı ürünü denildiği zaman ilk akla gelen ve en fazla tüketilen baldır. Bu sebeple arı ürünlerinin fiki durumunu incelemeye baldan başlamak gerekecektir.

3. Bal ve eşitleri

Arı rnleri içinde, en yaygın olarak istifade edilen baldır. Balın, elde edildiği kaynaklara göre birçok ismi vardır. Çiçeklerden alınan ballara genel olarak "iek balı" denilmektedir. am ağaçlarından elde edilen bala "am balı" veya "salgı balı" denilmektedir. Meşe balı da salgı balı olarak bilinmektedir. Kestane balı, kekik balı, ıhlamur balı, lavanta balı, yaygın olan ballardandır. Arıların, peteğini kendisinin yaptığı bala "karakovan balı" denmektedir. Bal, peteklerden sağıldığı zaman "süzme bal" haline gelmektedir (Anonim, 2024d). Bal arılarının ürettiği, insanlar tarafından işleme tabi tutulmadan kullanılabilen yegne ürün olan bal, fiki açıdan helal sayılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de bal arısının ismini taşıyan "Nahl" suresinde arı ürünlerinde şifa olduğu haber verilmiştir (Nahl Suresi, 16/68-69). Hadis-i şeriflerde de şifa olan iki şeye devam edilmesi tavsiye edilmiş, bu şifaların bal ve Kur'an-ı Kerim olduğu haber verilmiştir (İbn Mâce, "Tıp", 7;

Hkim, Müstedrek, 4/200). Ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde balda şifa olduğunun haber verilmesi dikkat çekmektedir. Bu şifanın, sağlıklı insanlar yediğinde sağlığını koruması şeklinde olabileceği gibi sağlığı bozulmuş kimselerin tekrar sağlığını kazanması şeklinde de olabileceği anlaşılır.

Arı rnlerinde, özellikle balda şifa olduğunun haber verilmesi delalet yoluyla onun helal olduğuna delil sayılır. Fıkıhta hükümler nassın ibaresinden anlaşıldığı gibi işareti ve delaletinden de anlaşılabilir (İbn Melek, 1965, 169-174). Buna göre bal içerisine haram bir madde karıştırılmadığı, zararlı hale gelmedikçe helal sayılır.

Ayrıca baldan öşür vermenin farz olduğu fıkıh kaynaklarında bildirilmektedir (Haddad, 1978, 1/163). Baldan şr verilmesinin gerekli olması balın helalliğine delalet etmektedir. Helal olmayan bir üründen öşür verilmeyecektir.

Arı rnlerinin helalliğinin kıyasa aykırı olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü arı kendisinin yenilmesi helal olmayan bir canlıdır ancak ürünü olan balı helaldir. Genel kural ise, kendisi helal olmayan canlıların ürünleri de helal değildir. rnek olarak koyun, keçi, inek gibi hayvanlar etleri helal olup sütleri de helaldir. Evcil eşek eti helal olmayıp sütü de helal değildir (Molla Hüsrev, 1979, 1/280). Tavuk, kaz, ördek kendisi helal olup yumurtası da helaldir. Doğan, şahin, atmaca kendisi helal olmayıp yumurtası da helal değildir. Çünkü yumurtanın hükmü etinin hükmüne bağlıdır (Serahsi, ts., 24/28); Zihni Efendi, ts., 137). Arının kendisi helal olmadığı halde ürünlerinin helal olması genel kurala aykırıdır. Balın, hakkında şifa olduğunu bildiren nas bulunması sebebiyle helal

olduğu anlaşılmaktadır. Balın helalliği nas sebebiyle istihsanen olduğu söylenbilir.

Arının kendisinin helal olmayıp balının helal olması diğer bir yönden insana benzemektedir. İnsan mkerrem bir varlık olduğu için eti helal değildir ama sütü helaldir. Arının da kendisi helal olmayıp ürünü helaldir. Bal yapan arıyı bir zaruret olmadan öldürmek mekruh sayılmıştır (Bursevi, ts., 5/50). Buna delil olarak da Allah Resulü'nün (s.a.v.) dört sınıf hayvanın öldürülmesini yasakladığı hadisi şerifi zikredilmektedir. Bunlar; karınca, bal arısı, ibibik kuşu ve göçmen kuşlardır (İbn Mâce, "Sayd" 10). Bütün canlılar tabiatta bir denge unsuru olmaktadır. Bu sebeple faydası olmayan bir canlıyı düşünmek zordur. Bal gibi şifalı gıda üreten arıyı zaruret olmadan öldürmenin ve ölmesine sebep olmanın caiz olmayacağı aşıkardır. Ziraat ile uğraşanlar ilaçlama yaparken arıların çalışmadığı vakitleri tercih etmelidir.

Kendisi helal olmayıp ürünü helal olan diğer bir canlı ipek bceğidir. İpek böceği de haşarattan olduğu halde ipeğinin kullanılması caiz grlmştr. Arıda olduğu gibi ipek böceğinin de alım satımı caiz sayılmamış ancak kozasıyla beraber satım akdine konu olacağı içtihadında bulunulmuştur (Haddad, 1978, 1/284). Ancak ipek böceğinin ürünü yenilip içilen bir madde olmaması hasebiyle arı ürünü olan baldan ayrılmaktadır.

4. Bal Mumu

Arı bal yapmadan önce, içerisine bal dolduracağı altıgen hendesi şekillerle bal mumu yapmaktadır. Bal mumu da bal gibi eski çağlardan beri bilinip kullanılmaktadır. Eski ağlarda bal mumu ile ller mumyalanıp tahnit edilmiştir. Bal mumu mabetlerde ve evlerde aydınlatma

aracı olarak değerlendirilmiştir. Bal mumundan heykeller yapılmıştır. Bal mumu tıpta da bazı hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır (Karabulut, 1993).

Petekli bal da bal mumu da bal ile beraber yenilmektedir. Dolayısıyla arının bal koyduğu petek de helallik ve sağlık açısından önemlidir. En doğrusu arının kendisinin yaptığı bal mumundan olan karakovan denilen petekleri tercih etmek olduğu söylenbilir. Yapay bal mumundan yapılan peteklerde, parafin ve pestisit bulaşıkları nedeniyle özellikle sağlık açısından bazı riskler bulunabildiği de görülmektedir. Yapay petek konulacaksa peteğin ham maddesinin helal ve sağlıklı ürünlerden olmasına dikkat edilmesi gerekecektir. Konumuz arı ürünlerinde helallik kriterleri olduğu için bal mumu hakkında çok kısa bilgi verilmekle yetinilmiştir. Bal mumu hakkında yapılan birçok çalışma vardır ve daha fazla bilgi için bu çalışmalara müracaat edilebilir (Topal ve ark., 2020).

5. Salgı Balı

Arı ürünlerinden balın birçok çeşidi vardır. Bu çeşitlerden birisi de helallik açısından problem olabileceği düşünülen am ve meşe gibi ağaçlardaki böceklerin salgılarından elde edilen baldır. Salgı balı am ağaçlarında yaşayan Basra ismi verilen böceğin am ağacının öz suyunu emerek ağacın üzerine bıraktığı salgıdan arıların ürettiği bal olarak tanımlanmaktadır. (Anonim, 2024a). Yani bu bal yenilmesi helal olmayan bir böceğin salgısından elde edilmektedir. Böcek helal olmayınca onun ürününü yemek de helal olmayacaktır. Ancak bal arıları istisna olarak bitkilerden topladıkları nektarı kendi enzim salgılarıyla özel bir işleme tabi tutup bal haline getirmektedir. Böylece bal

bir arı ürünü haline gelmekte, helallik açısından problemin de ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

Salgı balının çiçek ballarından farklı olarak bir polenleme meydana gelmeden elde edilmesi, çiçeklerden değil, çam ağaçlarından elde edilmesi, koyu ve parlak kıvamda olması, Basra veya koşnil denilen böceğın sindiremediğı besinleri çamların üzerine bırakmasıyla elde edilmesi gibi özellikleri bulunmaktadır. Ülkemizde ağırlıklı olarak Ege ve Akdeniz bölgesinde özellikle Muğla'da üretiminin yoğun olduğu görülmektedir. Meşe balı da bir salgı balı olarak bilinmektedir. Son zamanlarda yaygınlaşan meşe salgı balının arıların meşe ağacının salgısından elde ettiği, çam ağacı gibi herhangi bir böceğın aracı olmadığı anlaşılmaktadır. (Anonim, 2024b). Dolayısıyla meşe balının da helalliğında bir şüphe bulunmadığı ifade edilebilir.

6. Arı Poleni

Günümüzde, arı ürünlerinden olan arı poleninın satışının ve tüketiminin çoğaldığı görülmektedir. Arı poleni işçi arıların çiçekli bitkilerdeki polenleri toplayıp kendi bünyelerindeki salgılar ile birleştirdikten sonra küre şeklinde renkli peletler haline getirdiğı ve kovandaki tuzaklar yardımıyla hasat edilen arı ürünü olarak tanımlanmaktadır (TGK, 2024). Arı poleni insan vücudu için elzem bir gıda olarak görülmektedir. Arı poleninın bileşiminde vitaminler, mineraller, karbonhidratlar, lifler, amino asitler ve polifenoller bulunmaktadır. Yoğun çiçek polenlerinin, alındığı bitkinin şifasına göre belirlendiğı vurgulanmaktadır (Özer, 2007). Aslında balın içerisinde, polen de bulunabilmektedir. Bal ile beraber arıların işleme tabi tuttuğı poleni yemenin daha faydalı olduğu söylenebilir.

Normal şartlarda arıların topladığı polende helallik açısından bir problem görülmemektedir. Polene katkı olarak farklı ürünler karıştırlırsa o zaman bu karıştırlan ürünlerin de helal olması gerekmektedir. Polenler toplanırken aşırıya kaçılmaması, arıların yiyeceğinin bırakılması gerektiğı ifade edilebilir.

7. Arı Ekmeğı (Perga)

Arı ekmeğı (perga) denilen arı ürünü son zamanlarda yaygınlaşmaya başlayan ürünlerdendir. Arı ekmeğı (perga) arı kolonisi ortamında petek gözünde depolanmış arı poleninın fermente olması ile oluşan arı ürünüdür. Arıların çiçeklerden topladığı polenlere, kendi enzimlerini de katarak arı peteğindeki gözlere yerleştirdiğı ve aynı zamanda yavru arıların ilk besinleri olduğu ürün, olarak tanımlanmaktadır. Arı ekmeğı, polenin dış zarının arının kendi enzimi ile sindirip bütün besin değerini açığa çıkardığı için insanlar tarafından daha yüksek oranda sindirilebildiğı ifade edilmektedir. Arı ekmeğı -adı üzerinde- ekmeğ gibi katı kıvamda olduğu için günlük bir iki tatlı kaşığı kadar, ürünü çiğneyerek veya süt, meyve suyu, yoğurt gibi bir ürün ile karıştırlarak tüketilmesi tavsiye edilmektedir. (Anonim, 2024b).

Yukarıdaki bilgilere göre arı ekmeğinin yenilmesinde helallik açısından bir problem olmadığı söylenebilir. Arı ekmeğinin uzun yıllardır bilinen ancak arıcular tarafından toplanmayan son yıllarda yapılan çalışmalar ile etkinliğı kanıtlanan ve ticarileşen önemli bir ürün olduğu görülmektedir. Polende olduğu gibi arı ekmeğinde de (perga) karışımlar olduğu zaman, karıştırlan maddelerin helallik kriterlerine uygun olması gerektiğı vurgulanabilir.

8. Propolis

Arı ürünlerinde üretiminde kullanılan çözücüye bağlı olarak helallik açısından problemli olan maddelerden birisinin propolis olduğu görülmektedir. Ön koruyucu manasına gelen propolis, arıların peteklerin etrafına bakteri ve mantarlardan korumak için döşedikleri sırlı maddeye verilen isim olarak ifade edilmektedir. Propolis peteklerden, katı halde elde edilmektedir. Bu şekliyle ham halde tüketime uygun olmamaktadır. Propolisin kullanılabilmesi için çözülmesi gerekmektedir. Burada çözücü olarak yakın zamana kadar genelde etanol (alkol) kullanıldığı bilinmekteydi. Alkol her ne kadar uçucu madde de olsa, propolis yenilen, içilen bir madde olduğu, mideye gittiği için alkol ile çözülmesi problem teşkil ediyordu. Ancak propolis artık su bazlı veya sadece zeytinyağı içerisinde de çözülebilmektedir. % 25 saf propolis % 75 soğuk sıkım zeytinyağı karışımı olarak üretilmektedir (Anonim, 2024a).

Propolis kullanırken helallik açısından şüpheden kurtulmak için alkol veya onun türevleri olan glikol ile değil zeytinyağı gibi helal ürünler ile çözüleni tercih etmek uygun olacaktır. Propolis ürünlerinin karışımına bakıldığı zaman yüzde yirmi beş kadarının propolis yüzde yetmiş beşinin alkol, propilen glikol veya zeytinyağı gibi maddeler olduğu görülmektedir. Bu oranda etil alkol bulunan ürünün zaruret olmadıkça kullanılması caiz olmayacaktır.

İslam hukukuna göre haram olan alkol etil alkoldür. Alkolün birçok türevi olduğu görülmektedir. Alkol türevi olan glikolün sarhoş edici olmadığı, propolis glikol ile çözüldüğünde haramlık meydana gelmeyeceği anlaşılmaktadır. Glikolün

helallik değil, sağlık açısından bir riski olup olmaması önem arz etmektedir.

9. Arı Sütü

Arı sütü genç işçi arılarının hipofarenjial ve mandibular bezlerinden salgılanan, pelte kıvamında, açık krem-kemik renginde, kendine özgü koku ve tada sahip, larva içermeyen arı ürünüdür (TGK, 2024). Arı sütü; genç işçi arıların, kraliçe arının yemesi için hazırladıkları akıcı, ekşimtırak ve beyazımsı, koyu süt kıvamında, güçlü ve etkili gıda özelliği olan bir madde olarak tanımlanmaktadır. Hava ile temas ettiğinde katılaştığı vurgulanmaktadır. Az miktardaki hakiki bal veya başka maddeler ile karıştırılarak kullanıldığı, gençleştirici, büyümeyi arttırıcı, cildi tazeleyici etkisi olduğu ifade edilmektedir (Karabulut, 1993).

Arı sütü; işçi arıların yutak üstü salgı bezlerinden salgıladığı, kovanda kraliçe arının yanında yavru arıların beslenmesinde kullandığı arı ürünü olarak bilinmektedir. Arı sütünde B grubu vitaminleri, çinko, magnezyum ve demir gibi mineraller bulunduğu ifade edilmektedir. Arı sütünün diğer arı ürünlerinden farklı olarak buzdolabında muhafaza edilmesinin gerektiği söylenmektedir. Arı sütü bir gıda olduğu için katkısız olarak aç karna bir çay kaşığı kadar tüketilmesi ya da az miktarının bal veya başka maddelerle karıştırılarak kullanılmasının gerektiği vurgulanmaktadır (Karabulut, 1993; Anonim, 2024c).

Arı sütünün içerisine haram ve zararlı bir madde karıştırılmadıkça gıda olarak tüketilmesinde fikhen bir sakınca olmadığı anlaşılmaktadır. Arı sütünün arı ürünleri içerisinde gıda olarak en kuvvetli etkiye sahip olduğu görülmektedir. Arı sütünün

tüketiminde tavsiye edilen ölçülerin aşılmaması gerektiği söylenebilir.

10. Apılarnil

Son zamanlarda elde edilmeye başlanan bal arısı ürünlerinden birisi de apılarnildir. Apılarnil, arı kovanlarından 3-7 günlük erkek arı larva homojenatlarının alınmasıyla elde edilen bal arısı ürününe verilen isimdir. Bu homojen maddenin sarıya çalan gri renkte, acımsı ve boza kıvamında olduğu ifade edilmektedir. Hasat sırasında larva ölmektedir. Bu sebeple elde edilen ürünün yapısındaki protein bozulabildiğinden larvanın hızla tüketilmesi veya işlenmek suretiyle korunması gerekmektedir. İşlenene kadar depolanması icap ediyorsa hızlı bir şekilde (-18) santigrat derecede dondurulması gerektiğine dikkat çekilmektedir. İşleme uygun yapıldığı zaman larva, bir yıl bozulmadan muhafaza edilebilmektedir (Anonim, 2023).

Apılarnil, henüz pupa evresine geçmemiş olan, 3-7 günlük erkek arı larvalarına verilen isim olarak zikredilmektedir. Apılarnil kelimesinin tahlili olarak “Api” Latince “arı” anlamına gelmektedir. “Lar” larva anlamında kullanılırken “Nil” de apılarnili bulan Nicolae Iliesiu'nun isminin kısaltmasıdır. Nicolae Iliesiu, bu ürününün faydalarını 1980 yılında bulmuştur. Nicolae Iliesiu apılarnili araştırırken, o sene ördeklerini bu besinle beslemiştir. Bir sene sonra yaptığı gözlemlerde erkek arı larvaları ile beslenen ördeklerin geçmiş senelerdeki ördeklerden daha sağlıklı ve hızlı geliştiğini gözlemlemiştir. Apılarnil petekten alınırken içerisine bir miktar su verildiğinde larvalar kendilerini dışarı atmaktadırlar. Hasadı da bu şekilde yapılmaktadır. Bu işlem, larvaların hem dezenfekte olmasını hem de petek

gözlerinden çıkmasını sağlamaktadır. Çıkarıldığında, hemen tüketilmeyecekse, -18 derecede en fazla 1 yıl boyunca muhafaza edilmelidir. Aksi halde bozulma gözlemlenecektir (Anonim, 2024e).

Apılarnilin niçin elde edildiği ve ne fayda sağladığı sorusuna; Arı larvasının proteince, dolayısıyla aminoasitler bakımından oldukça zengin olduğu, erkek larvalardan alındığı için erkeklere faydalı olacağı, testosteron bakımından zengin olduğu, arı sütünden daha fazla antioksidan içerdiği şeklinde cevaplar verilmektedir. Apılarnilin çocukların gelişiminde ve büyüklerin fiziksel ve psikolojik rahatsızlıkları gibi tıp alanında birçok hastalıkların tedavisinde etkili olduğu vurgulanmaktadır (Anonim, 2023)

Apılarnilin, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, 3-7 günlük larva ve onun gıdasından elde edildiği anlaşılmaktadır. Fıkıhta arı ürünleri helal olmakla beraber haşarattan olup habaisten sayıldığı için arının kendisini yemek helal olmamaktadır (Serahsî, ts., 11/220; Kâsânî, 1997, 6/181-182; Alaaddin, 1984, 226; Şirbînî, 1997, 4/407). Arının yavrusu olan larva da arı olduğuna göre bu yasak kapsamında sayılacaktır. Dolayısıyla larvadan elde edilen ürün fıkhen helal olmayacaktır. Ancak tedavi maksatlı bir zaruret olduğunda, helal yönden başka çözüm bulunamadığında ruhsat verilebilecektir (Boran, 2020).

Apılarnilin larvanın dışında erkek yavrunun yediği gıdadan elde edildiğinde helallik yönünden bir problem görülmebilir. Fakat gıdası elinden alınan larva, öleceği için etik görülmeyecektir. Zaruret olmadıkça arı olacak yavruların acele edilip gıdasını almak ve yavruyu zaruret olmadıkça ilaç maksadıyla bile olsa öldürmek ve kullanmak problemlidir

görünmektedir. Ayrıca apilarnilin ağızdan alınıp yutulduğu unutulmamalıdır.

11. Arı Zehri ile Tedavi

Bal arısının iğnesinin zehirli olmakla beraber az miktarda kullanılmasının bazı hastalıklar için şifa olduğu ifade edilmektedir. Şifalı olduğu hastalıklara da mafsal ağrıları, siyatik, bel ve ayak ağrıları örnek gösterilmektedir. Ciltteki çıban ve sivilceler için de faydalı olduğu dile getirilmektedir (Karabulut, 1993).

Arı zehrinin kovanın ağızına kurulan tuzağa çok az miktarda elektrik verilmesiyle arıların kovana girerken zehrini bırakmasıyla elde edildiği anlaşılmaktadır. Arı zehri daha çok, tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Tedavi olmak maksadıyla bir kişinin kendi başına arı kovanının yanına gidip arıların sokmasını beklemesi uygun bir davranış olarak görülemez. Çünkü arı zehrinin etkisi herkeste bir olmaz, zararlı yönleri olabilir. Bu sebeple eğer arı zehri kullanılmak isteniyorsa doktor tavsiyesi ile gerekli tedbirleri alarak uygulanabilir. Arı zehri karıştırılan ürünler de gerekli araştırma ve deneyler yapılarak onaylanmak suretiyle kullanılabilir.

Fıkıh kaynaklarında arı ürünlerinin helalliği konusunda bu çalışmada da ifade edildiği gibi hükümler olmakla beraber arı zehrinin hükmü ile ilgili bilgiye rastlanmamıştır. Genel olarak fıkihta aklı gideren veya sağlığa zararlı ve zehirli maddeler haram sayılmıştır. Ancak zehirli maddelerdeki zehir etkisiz hale gelip zararlı olmaktan çıkarsa haramlık hükmünün de gideceği ifade edilmiştir (Alâaddin, 1984, 226). Buna göre arı zehri de bir zehir olduğuna göre tedavinin dışında kullanılması caiz olmayacaktır. Arı

zehrinin hükmü konusunda daha fazla araştırma yapılması gerektiği söylenebilir.

12. Arı Ürünleri Karışımları

Son zamanlarda arılardan elde edilen ürünlerin kendi arasında veya başka ürünlerle karıştırılarak yeni ürünler elde edilmesinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bundan maksat daha etkili ve faydalı ürünler hazırlamak olabileceği gibi ticari kaygılarla daha fazla ürün satmak amacıyla yapılması da mümkündür.

Arı ürünleri bazen kendi arasında bal, polen, arı sütü, propolis, arı zehri gibi tamamı kovanlardan alınan ürünler belli oranlarda karıştırılarak şifalı karışımlar olarak pazarlanmaktadır (Anonim, 2023). Bu karışımlarda özellikle propolisin alkol ile muamele edilmiş olmaması önem arz etmektedir. Arı ürünlerinin ekonomik değeri aynı olmadığı için karışımlardaki oranın etiketlerde doğru yazılması, hileye başvurulmaması gerekecektir. Karışımlarda ürünlerin etkileri farklılık arz edebilir. Bu sebeple bu karışımların bilimsel araştırmalarda incelenmesi, sağlığa zararlı etkilerinin bulunmaması icap eder. Eğer zarar oluşursa ona göre helallik hükmü değerlendirilebilir.

Arı ürünleri başka birçok gıda maddesi ile de karıştırılabilmektedir. Arı ürünlerine kolajen, ginseng, kudret narı, kara mürver, elma sirkesi, keçi boynuzu, portakal, çilek, fındık gibi birçok madde karıştırılmaktadır (Anonim, 2024d). Bu karışımlarda kolajenin eti helal olan hayvanların usulüne uygun kesilmesiyle elde edilen deri ve bağ dokularından alınmış olması gerekir. Eti helal olmayan veya olsa bile usulüne uygun kesilmeyen hayvanlardan elde edilen kolajen karışımı helal olmayacaktır. Arı ürünlerine karıştırılan

aromaların da alkol/etanol ile muamele edilmemesi gerekecektir (Boran, 2019).

13. Arı Ürünlerinde Hile

Arı ürünlerinin helallik kriterlerinden birisinin hile yapılmaması olduğu söylenebilir. Zira arı ürünlerinin son derece hileye müsait olduğu vurgulanmaktadır. Arı ürünlerindeki hilelerin birçok sebebi zikredilebilir. Fazla kazanma hırsının yanında bu ürünlere talebin fazla olup arzın yeterli olmamasının da hile sebeplerinden birisi olduğu ifade edilmektedir. Balda hile üç şekilde yapılabilmektedir. Birincisi mısır şurubuna bal enzimi katılarak hiç arı olmadan imal edilen, kendisine bal denilen maddedir. İkincisi arıya şeker şurubu verilerek bal yapmasının sağlanmasıyla ortaya çıkan hiledir. Üçüncüsü gerçek bal ile sahte balın karıştırılarak gerçek diye satılmasıdır (Sırıken ve ark., 2021).

Bu sahadaki bazı hileler şunlardır: Kovanların etrafına şeker ve şeker şurupları konularak arılar doğal olmayan yöntemlerle beslenmektedir. Yapılan tahlillerde balın içinde, zararlıları kovmak için kullanılan naftalin ve antibiyotik çıkmaktadır. Düşük nem içeren ballara su ilave edilmektedir. Bala, katkı maddesi olarak nişasta, şeker kamışı, şeker pekmezi, hidrol, parafin katılmaktadır. Yapılan tahlillerde bala en çok katılan fruktoz, glikoz, prolin gibi maddeler olduğu görülmüştür (Erdoğan, 2014).

Arı ürünlerinde yapılan hilelerin, hile yapanın kazancına haram karıştırmasına sebep olduğu aşıkardır. Ancak bazı arıcılar kış aylarında zayıf kalan arıların bahara girerken kuvvetlenmesi için -bal yapmaları için değil- biraz şeker vermenin gerebildiğini söylemektedir. Baldaki hilelerin genelde ürünü tüketim açısından haram yaptığı söylenemez. Belki şüpheli

duruma getirdiği ifade edilebilir. Yapılan hilelerin insan sağlığına zararlı olduğunu, konunun uzmanları söylerse hüküm değişebilir. Hileli balı satan kimse ise kazancına haram karıştırmış olur. Hileli ürünü alan kimsenin bu durumu öğrendiğinde cayma hakkı doğar (Boran, 2023).

Arı ürünlerinde hile yapan kimse, müşteriye aldatmaktadır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) “Bizi aldatan bizden değildir” buyurmuştur (Müslim, “İman”, 164; Tirmizî, “Büyû”, 74; İbn Mâce, “Ticârât”, 36; Ebû Dâvud, “İcâre”, 50; Dârimî, “Büyû”, 10; Ahmed b. Hanbel, 2/242). Buradan aldatmanın İslami bir davranış olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu delil, işaret yoluyla hile yapmanın haram olduğunu ortaya koymaktadır.

14. Bal ve Zehirlenme

Deli bal denilen bazı ballar insanlarda zehirlenmeye sebep olabilmektedir. Deli balın zehirlenme ile şuur bulanıklığına, bilinç kaybına yol açmasının bilinmesi milattan öncesine kadar dayanmaktadır. Bu ballar tüketildiğinde baş dönmesi, kusma, bulantı, zehirlenme, şuur kaybı gibi semptomlar göstermektedir. Bu durumda olan kimsenin tedavi edilmesinin gerektiği ifade edilmektedir (Aksoy ve ark., 2013).

Bazı ballar tüketildiğinde zararlı olabilmekte, zehirlenmeye sebebiyet verebilmektedir. Örnek olarak Karadeniz bölgesinde yetişen, nemli ve serin orman alanlarını seven orman gülü, komar bitkisinin balları tüketenlerde tansiyon düşüklüğü yaparak zarar verebilmektedir. Orman gülünün sarı, kırmızı, pembe, beyaz çiçekleri bulunmaktadır. Halk arasında "tutan bal" veya "deli bal" diye bilinmektedir. Bu tür balları yemeye alışık

olmayanlar, bir tatlı kaşığı bile tükettiklerinde tehlikeli sonuçlar meydana getirebilmektedir. Bazı Avrupa ülkelerinin bu tür balları doktor kontrolünde tansiyon düşürücü olarak kullandıkları ifade edilmektedir (Yılmaz ve Sarıkaya, ts. Ösken ve ark. 2021).

Zehirlenmeye sebebiyet verebilen baldan zararlı olacak kadar bilerek yemek caiz olmayacaktır. Ancak doktor kontrolünde gerekli miktar tüketilebilecektir. Bal normal şartlarda bilinç kaybına sebep olan bir madde olmadığı için zehirli baldan şuurunu kaybeden kimse, haram olan bir maddeden sarhoş olmuş gibi sayılmayacaktır. Fıkhi hükümler de buna göre belirlenecektir. Helal yoldan meydana gelen şuur kaybı günah ve suç olmadığı gibi, bu halde iken eda edilemeyen ibadetler için meşru mazeret teşkil edecektir. Mubah yoldan aklı giden kimsenin irade beyanları hüküm doğurmayacak, suç doğuran fiillerinden dolayı bedeni ceza uygulanmayacaktır (Yaman ve Çalış, 2018).

15. Arı Ürünlerinin Zekâtı: Öşür

Öşür; arazi mahsullerinden verilmesi gereken zekâtın adıdır. Yağmur sularının yeterli olduğu ürünlerde onda bir, masraf edilerek sulanan yerlerde yirmide bir oranında öşür vermek gerekmektedir. Bal da arazi mahsulü sayılıp fıkıh kitaplarımızda öşre tabi sayılmıştır. Bal arısının meyve ve sebzelerdeki çiçeklerden elde ettiği ürün, öşür arazisinden alındığı zaman az veya çok olsun onda bir oranında öşrünün verilmesinin gerektiği zikredilmiştir (Haddad, 1978, 1/163).

Allah Resulü (s.a.v) Yemen halkına baldan öşür alınması gerektiği hükmünü yazmıştır. İmam Ebu Yusuf baldan öşür alınması gerektiği hususunda icma

olduğunu, bu konuda Peygamber Efendimiz (s.a.v) zamanından beri herhangi bir ihtilaf bulunmadığını ifade etmiştir (Mevsilî, 1989, 114).

Taif'te yaşayan bir topluluk, arılardan bal üretir ve öşrünü Allah Resulüne (s.a.v) gönderirdi. Buna karşılık onların bal elde ettiği vadi korunurdu. Hz. Ömer zamanında Süfyan b. Abdullah, Taife görevlendirilmişti. Oradaki topluluk baldan öşür vermeyi kabul etmeyince durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Hz. Ömer cevap olarak arının Allah Teâlâ'nın dilediğine gönderdiği bir tür sinek olduğunu eğer o topluluk Allah Resulü zamanında verdikleri öşrü verirse vadilerinin korunmasını, eğer vermezlerse vadilerinin korunmasının gerekmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine o topluluk baldan öşür vermeye devam etti (Haddad, 1978, 1/163).

Yukarıda zikredilen delillerden öşür arazisinden elde edilen ballardan onda bir oranında öşür verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Öşür, fakirin hakkı olup verilmesi farzdır. Öşrü verilmediği zaman o balda fakirin hakkı kalmaktadır. Helal ürüne haram karıştırılmış olmaktadır. Bu da arı ürünlerinin helalliğini etkilemektedir.

16. Sonuç

Fıkıhta bal arısı dahil olmak üzere arı cinsleri haşarat sınıfına dahil olup kendilerinin yenilmesi caiz görülmemiştir. Kıyasa göre eti helal olan hayvanların ürünleri de helal, eti haram olan canlıların ürünleri de helal değildir. Arıda bu kıyas bozulmaktadır. Kendisi helal olmadığı halde ürünü helaldir. Çünkü ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde arı ürünlerinde şifa olduğu haber verilmiştir. Bir maddede şifa olması onun dolaylı yönden helal olduğunu

göstermektedir. Burada nass sebebiyle istihsan yoluyla arı ürünlerinin helal olduğu söylenebilir.

Arının kendisinin yenilmesi helal olmamakla beraber, ürünleri içerisinde kol, bacak, baş gibi bir parçasının bulunup farkına varmadan yenilmesinde fıkhen bir sakınca görülmemiştir. Çünkü, bundan kaçınılması zor olabilir. Meyvelerde bulunan kurtlar da aynı hükümde sayılmıştır.

Arı ürünleri içerisinde en yaygın olarak kullanılanlar bal, polen, arı ekmeği, arı sütü gibi ürünlerdir. Bu maddelerin tüketilmesinde, içerisine haram ve şüpheli bir madde karıştırılmadığı, sağlığa zararlı hale gelmediği sürece helallik açısından bir problem olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle bal, hileye müsait olduğu için eskiden beri birçok hileye maruz kalabilmektedir. Gıdalarda hile yapmak caiz görülmemiş, hile yapan kazancına haram karıştırmış olacaktır. Hileli ürün alan kimsenin cayma hakkı bulunacaktır.

Arı ürünlerinden helallik açısından problemlili olan maddelerden birisi propolistir. Ham propolis çeşitli çözücülerle sıvı, konsantre veya toz formunda tüketilecek hale getirilmektedir. Propolis helal olan maddeler ile çözüldüğu zaman helal, etil alkol gibi haram bir madde ile çözüldüğu zaman gıda olarak tüketim amaçlı kullanılması helal olmayacaktır.

Arı ürünlerinden helallik açısından problemlili olan diğer bir ürün apilarnildir. Apilarnil erkek arı larvalarından elde edilen bir üründür. Bu ürünün sağlık ve tıbbi amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Burada arı yavrusunun ölmesi veya öldürülmesi söz konusudur. Arı yavrusu da arıdır. Arının kendisini tüketmek fıkhen

caiz olmadığı için bu ürünü zaruret dışında kullanmak caiz olmayacaktır. Arı zehrinin tedavi amaçlı kullanılması da tıbbi gereklilik olduğunda konunun uzmanları nezaretinde yapılması uygun olacaktır.

Son zamanlarda arı ürünlerinin ilavesiyle gıda takviyeleri, kozmetik ürünler, tabletler, kremler, cilt bakım ürünleri imal edilmektedir. Bu ürünlerin de helal olması, içerisine haram ve şüpheli maddelerin karıştırılmamasına bağlı olacaktır. Haram veya şüpheli maddeler katıldığında zaruret dışında haram veya mekruhluk hükmü ortaya çıkacaktır.

17. Kaynaklar

Aksoy, F. ve ark. (2013). Deli Bal Zehirlenmesi; Olgu Sunumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 20 (4), 155-157.

Alâaddin, A.M. (1984). el-Hediyetü'l-Alâiyye, Kahraman Yay., İstanbul.

Anonim, (2023). <https://www.profdrsibelsilici.com/apilarnil/> (Erişim, 26, 11,2023)

Anonim, (2024a). <https://www.balparmak.com.tr/ari-turleri-nedir> (Erişim, 02.01.2024)

Anonim, (2024b). <https://www.torosdagibal.com/blog/icerik/mes-e-bali-nedir> (Erişim, 20.02.2024)

Anonim, (2024c). <https://www.beeo.com.tr/ari-ekmegi-ari-sutu-paketi>, (Erişim, 27.02.2024).

Anonim, (2024d). <https://www.beeo.com.tr/>, (Erişim, 27.02.2024).

Anonim, (2024e). <https://www.egricayir.com/tr/blog-detay/apilarnil-nedir-nerelerde-kullanilir-ozellikleri-nelerdir> (Erişim, 25.03.2024)

Boran, M. (2023). Gıdalarda Yapılan Hileler ve Fıkhi Hükme Etkisi, Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı 5, Çankırı Karatekin Üniversitesi.

Boran, M. (2019). Yiyecek ve İçeceklerimizde Helal Haram Ölçüleri, Ravza Yayınları, İstanbul.

Boran, M. (2020). Dünya Helal Zirvesi 2019, 7. İslam İşbirliği Teşkilatı Helal Expo, Çanakkale: Kilitbahir Dergisi, 198-214.

Bursev , İ. H. (ts.). Ruhul-Beyan, y.y.

Erdoğan, S. (2014). Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak Gıda Güvenliği. Ankara, Hayat Yayınları.

Haddad, E. B. A. (1978). el-Cevherat 'n-Neyyira, şerhu Muhtasaru'l-Kuduri, I-II, Fazilet Neşriyat Matbaacılık A.ř., İstanbul.

İbn-i  bid n, M. E. b. (1987). (v.1252/1836), Reddül-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar, D r'u İhy 'i-t-t rasi'l-arab , Beyrut.

İbn Melek. İ. F. (1965). şerhu Men ri'l-env r. İstanbul, Salah Bilici Kitabevi,169-174.

Karabulut, A. R. (1993). Tıbb-ı Nebev  Ansiklopedisi, Mektebe yayınları, 4. Baskı, Kayseri.

Kâsânî, A. E. M. (1997). (v.587/1191), Bed iu's-san i fi tert b'ř-şer i (thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abd 'l-mevcud), D r 'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Mevsilî, A. M. (1989). el-İhtiy r li-ta'li'i'l-Muht r. İstanbul, Pamuk Yayınları, 1989.

Molla Hüsrev, M. K. M. (1979). (v.885/1481),

Dureru'l-Hukk m fi şerh-i Gururu'l-Ahk m, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul.

 sken, A., Yaylacı, S., Aydın, E. ve am, N.

(2021). Deli Bal Zehirlenmesi Hastalarında Elektrokardiyografi Analizi. Sakarya Tıp Dergisi, 11 (3), 631-638.

Özer, M. (2007). Tabiat Eczanesi şifalı Bitkiler Ansiklopedisi, Saray Yayın Dağıtım, İstanbul.

Serahsî, E. M.S. (ts). (483/1091), el-Mebs t, I-XXXI, D r 'l-Ma'rife, Beyrut ts.

Sırıken, F., Sırıken, B., ve Demirci, B. (2021). Bir Derleme: Gıda Sahtek rliği. Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi, 6 (1), 48-60.

şirbînî, ř. H. M. (1997). (v.977/1570), Muğni'l-muhtac ila ma'rifeti meani elfazi'l-Minhac, I-IV, Daru'l-Ma'rife, Beyrut.

TGK, (2024). Türk Gıda Kodeksi Arı  r nleri Tebliği, (Tebliğ No: 2024/6). Sayı: 32527

Topal, E., Ceylan,  ., Kösoğlu, M., M rg oan, R., ve Cıpcıgan, M.C. (2020). Bal Mumunun Yapısı, Kullanım Alanları ve Bazı Temel Sorunları, Derleme Makalesi, Uludağ Arıcılık Dergisi, 20 (2), 209-220.

Yaman, A. alış, H. İslam Hukuku, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara, 2018, 2. Baskı, 207-208.

Yılmaz, B. Sarıkaya, H. Z.(ts). Bal Ormanı Eylem Planı, evre ve Orman Bakanlığı.

Zihni Efendi, M. (ts). Nimet-i İslam, Sönmez Neşriyat, İstanbul.